

О.С.Гейда*

ХТО БУВ АВТОРОМ СЕМИТОМНОГО ОПISУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ?

До сьогоденішнього часу історія створення опису Чернігівської єпархії вичена епізодично. Її відтворення дасть змогу конкретизувати авторство окремих частин, назвати прізвища організаторів, видавців та редакторів семитомної праці, яка вже понад 135 років є фундаментом для досліджень не лише церковної історії Чернігівщини, а й загалом усього краєзнавчого руху.

«Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (далі – «ИСОЧЕ») побачило світ у 1873–1874 рр. Під час підготовчої роботи до впорядкування опису вперше у такому обсязі було зібрано й узагальнено відомості з церковної історії регіону. Головна увага спрямовувалася на збирання матеріалів церковних та монастирських архівів. Саме публікація в «ИСОЧЕ» врятувала більшість із них для сучасної науки. Цінними є також відомості про культові споруди, ікони, старовинне церковне начиння, бібліотеки й архіви монастирів та приходських церков тощо. Зведені разом церковно-історичні нариси про міста і села являють собою унікальний комплекс відомостей з археології, топоніміки, історичної географії та статистики Чернігово-Сіверщини. Неабияке етнографічне значення мають відомості про народні традиції, звичаї та обряди місцевого населення.

Як відомо, при виданні «ИСОЧЕ» авторство незначалося і це вже саме по собі може стати першим аргументом на користь того, що праця є результатом колективних зусиль. Справедливості заради слід зауважити, що більшість як дореволюційних, так і сучасних дослідників приписують ідею створення опису та її реалізацію відомому історикові церкви, знавцеві місцевої церковної старовини чернігівському архієпископові Філарету (Гумілевському).

Проте навіть сучасники не були одноставними у позитивних оцінках праці. Зокрема, на прорахунках (помилки у датах, відсутність науководовідкового апарату, необґрунтованість деяких висновків) наголошував колега Філарета по роботі у Чернігівському губернському статистичному комітеті, дослідник творчості історика Н.Константинович. У статті, присвяченій науковому доробку архіпастиря, автор підсумовує: «Дивитися на труди Філарета як на завершену працю не можна [...] якби він продовжив [...], ми б побачили щось більш цілісне, складене на підставі місцевих джерел, з яких він використав далеко не всі. Навіть його найближчі плани залишилися невиконаними; не завершено опис повітів, невідомо, що робити із замисленою ним [...] мапою дотатарських поселень Чернігівської губернії»¹. Привертав увагу до неоднозначності проблеми авторства «ИСОЧЕ» і відомий чернігівський історик Г.Милорадович². Переважна більшість енциклопедичних та довідкових видань³, а також праць, присвячених науковому доробку архієпископа Філарета⁴, без вагань визнають саме його автором «ИСОЧЕ». Де кілька років тому чернігівські біографи Філарета зробили спробу з'ясувати істину⁵. Науковці дійшли висновку, що до складу опису, поряд із частиною авторського тексту Філарета, було включено церковно-історичні нариси знавців церковної історії краю з найближчого оточення архіпастиря, а саме ви-

* Гейда Ольга Сергіївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

кладачів Чернігівської духовної семінарії Н.Докучаєва, Л.Білоусовича, архімандрита Новгород-Сіверського монастиря В.Круковського, протоієрея Чернігівського кафедрального собору А.Страдомського, відомого історика Г.Милорадовича, священника В.Комаровського.

Але в атрибузації частин опису крапку ставити ще зарано. Крім того, виявлені нещодавно архівні документи з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського та оприлюднені цікаві матеріали з архіву Синоду⁶ дають можливість під іншим кутом зору подивитися на історію створення та публікації найширшого на сьогоднішній день опису церковної історії Чернігівщини.

Тож створення «ИСОЧЕ» бере початок у середині XIX ст., коли, згідно з розпорядженням Синоду від 6 жовтня 1850 р., місцевим архієреям пропонувалося розпочати в порядкування якомога повніших церковно-історичних та статистичних описів увірених їм єпархій. Для цього вважалося за необхідне започаткувати активну роботу щодо виявлення, опису та збирання відомостей із церковної історії на основі актів, що зберігалися в консисторських, монастирських, соборних архівах і бібліотеках, при архієрейських домах та «інших місцях єпархіального відомства»⁷. До розпорядження додавалася узгоджена програма описів, що складалася з семи частин, які висвітлювали початки та поширення християнської релігії в межах єпархії, час утворення єпархії, історію єпархіальної ієрархії, історію заснування та діяльності монастирів (як діючих, так і закритих), відомості про собори та приходські церкви, життєписи святих, які прославили край, відомості про чудотворні ікони, опис місцевих християнських звичаїв та свят. Роботу з укладання описів пропонувалося доручити (за певну винагороду) наставникам місцевої семінарії або чиновникам церковних установ, «відомих своїми здібностями й любов'ю до історичних досліджень, а про успіхи у цій справі доповідати по завершенні кожного року»⁸.

Відповідне розпорядження чернігівського єпископа Павла (Подлипського) щодо збирання документальних відомостей для складання загального історико-статистичного опису єпархії було зроблено оперативно, адже вже 24 листопада 1850 р. єпископ доповідав у Синод, що всі наставники семінарії виявили бажання взяти участь у збиранні відповідних матеріалів, дано доручення консисторії та духовним правлінням «представити описи старовинних справ, а також дозволити вільний вхід у свій архів наставникам семінарії», «труд з описання монастирів прийняти на себе настоятелям і настоятельницям», опис парафій покласти на благочинних⁹. Очолити процес підготовки до укладання опису єпархії мали викладачі Чернігівської духовної семінарії ієромонах Никодим (Алешковський) та Микола Іванович Проценко-Михайлов.

Упродовж наступних семи років (1851–1857 рр.) під керівництвом архієпископа Павла в єпархії була виконана титанічна робота щодо виявлення, збору та публікації значного масиву документів з історії Чернігівської єпархії.

Згідно із синодальним розпорядженням, місцеві архієреї зобов'язувалися щорічно звітувати про хід підготовки до видання опису єпархії. Чернігівська єпархія, порівняно з іншими сорока, керівники яких подавали зазначені звіти, виглядала досить презентабельно. Донесення архієпископа Павла вирізнялися систематичністю (один раз на рік до 1858 р. включно), акуратністю та змістовністю, що дозволяє стверджувати про високий рівень та неабияку активність підготовчої роботи.

За 1851 р. було оброблено рукописи та стародруки семінарської бібліотеки, розпочалася робота з виявлення матеріалів в архівах церков та монастирів єпархії. У результаті духовні правління, настоятелі монастирів, благочинні представили у семінарське правління короткий життєпис архієреїв, історичні відомості про монастирі (за монастирськими актами і літописами), деякі храми та приходські церкви, чудотворні ікони тощо¹⁰.

Упродовж 1852 р. ієромонах Никодим уклав «Введение в историческое обозрение черниговской иерархии», опубліковане 1856 р. професором семінарії М.Проценком – історичні описи монастирів Преображенського (Новгород-Сіверський), Благовіщенського (Ніжин), Георгіївського (Козелець), Свято-Троїцького Іллінського (Чернігів), Різдво-Богородичного Домницького. За відтворення багатомістової історії Єлецького Успенського чернігівського монастиря взявся ректор семінарії, його настоятель архімандрит Никодим.

Крім того, згідно із затвердженою 1853 р. синодальною програмою «Об усовершенствовании способов сохранности в церквях и монастырях церковных и ризничных вещей, древностей и библиотек» за розпорядженням єпископа Павла (Подлипського) 1854 р. було створено місцеві комісії для складання описів церковному й монастирському «достоянню» при Чернігівській духовній консисторії, архієрейському домі та всіх діючих на той час монастирях єпархії. Членами комісій стали викладачі духовних навчальних закладів, чиновники духовних установ, благочинні та протоієреї місцевих церков. Описи було відправлено до Синоду. Деякі з них збереглися до сьогодні та являють собою найповніші реєстри пам'яток церковної старовини Чернігівської єпархії XIX ст. Імовірно, що на основі матеріалів цих реєстрів і було укладено нариси про монастирі єпархії. У 1853 р. М.Проценко підготував нарис про чернігівський Спасо-Преображенський собор та матеріали до біографії Феодосія Углицького, описи деяких чудотворних ікон Чернігівщини.

За роки плідної діяльності (1853–1857 рр.) ієромонах Никодим опублікував 36 письмових документів другої половини XVII–XVIII ст. з церковної історії краю з цінними авторськими примітками, а також детальною характеристикою зовнішнього вигляду та стану збереженості пам'яток¹¹. Ґрунтовне вивчення архівних збірок Єлецького, Троїцького монастирів, архіву духовної консисторії та казенної палати, а також рукописного відділу Чернігівської духовної семінарії дало можливість Никодиму першим серед історіографів скласти майже повну картину ієрархічного устрою єпархії, починаючи з часів її заснування у 992 р. і до початку XIX ст. Перу ієромонаха Никодима належать 11 наукових статей та начерків з історії чернігівської єпархії, присвячених опису життя та діяльності на місцевій кафедрі тридцяти чотирьох єпископів та архієпископів кінця X – першої половини XIX ст., а також нарис історії Новгород-Сіверської єпархії (1785–1797 рр.)¹². Крім цього, у листі Н.Алешковського до О.Шишацького-Ілліча згадується рукопис «Про настоятелів чернігівського Єлецького монастиря», який на початку 1857 р. було направлено до Синодального цензурного комітету, але так і не опубліковано¹³. Світ побачили лише три начерки, присвячені єлецьким архімандритам Іоаникію Галятовському, Феодосію Углицькому та Ігнатію Максимовичу. До публікації також готувався рукопис «Життєпис святителя Феодосія Углицького»¹⁴. Ще одна наукова розвідка Никодима була присвячена питанням історичної хронології: перекладу датування письмових документів XVII ст. «з літочислення від створення світу на літочислення від Різдва Христового, беручи до уваги різницю між вересневим та січнеvim літочисленням задля уникнення розбіжностей у визначенні часу деяких важливих

обставин життя чернігівських ієрархів». Автор проаналізував декілька грамот із ризниці Єлецького монастиря та вказав на суттєві помилки, що їх припустилися деякі дослідники при визначенні років життя, діяльності та смерті відомих чернігівських архієпископів Лазаря Барановича та Феодосія Углицького¹⁵. Крім того, у 1854 р. М.Проценко опрацював «рукописний літопис Боболінського», рукописну книгу «Глави хронографів», архівні справи Чернігівської духовної консисторії за 1702–1800 рр.

Ураховуючи значні успіхи у збиранні матеріалів щодо більшості церков і монастирів єпархії робота з укладання опису підходила до логічного завершення. У 1858 р. при семінарському правлінні було створено спеціальну комісію, яка мала наглядати за ходом справ в «описуванні Чернігівської єпархії». До її складу ввійшли найбільш підготовлені священники з різних повітів Чернігівщини, зокрема, ректор Вассіан (Чудновський), наставники Чернігівської духовної семінарії М.Проценко, ієромонах Никодим, Л.Білоусович, викладачі П.Зарчинський, Г.Діаконов, члени духовної консисторії П.Огієвський, І.Рклицький, А.Страдомський, С.Шугаєвський тощо¹⁶. Члени комісії активно взялися до роботи. Упродовж року було підготовлено нариси з історії батуринського Крупицького монастиря¹⁷ та П'ятницького храму Чернігова¹⁸. Протягом 1852–1853 рр. А.Страдомський склав начерк історії почепського Костянського монастиря Мглинського повіту¹⁹. На шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» 1854 р. він уперше опублікував повний текст грамоти митрополита Сильвестра Косова про призначення Л.Барановича на чернігівську кафедру з ґрунтовним археографічним описом пам'ятки (стан збереженості, особливості правопишу, зовнішній вигляд, кегль шрифтів), маловідому грамоту Л.Барановича та лист Феодосія Углицького з власної архівної колекції, а також два листи Л.Барановича до царівни Софії з рекомендацією книги І.Галятовського «Боги поганські»²⁰.

Таким чином, на початок 1859 р. було підготовлено до друку та опубліковано у місцевих періодичних виданнях значний за обсягом матеріал майбутніх чотирьох книг «ИСОЧЕ». Тривала робота з укладання історії парафій Чернігівської єпархії, які згодом увійдуть до складу 5–7 книг опису. Так, протягом 1854–1856 рр. на шпальтах газети «Черниговские губернские ведомости» було опубліковано кілька історико-статистичних описів приходів єпархії, складених місцевими священниками за уніфікованою схемою: місцезнаходження села, кількість прихожан, час виникнення поселення на цій території, кількість церков, історія кожної з них (час заснування, фундатори, перебудови, сучасний вигляд, церковні старожитності з ризниці та бібліотеки). Іноді автори додавали етнографічні відомості про особливості мови, обрядів, одягу прихожан²¹.

У 1859 р. помер чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) і на місцеву кафедру було переведено харківського архієпископа Філарета, який уже мав досвід упорядкування та видання історико-статистичного опису Харківської єпархії, що його було розпочато власне з ініціативи Філарета ще до офіційного розпорядження Синоду у 1848 р. Відомості про роботу комісії з підготовки опису Чернігівської єпархії під керівництвом Філарета вкрай обмежені. Згідно з документами, її склад у 1859 р. суттєво не змінився – до неї входили протоієрей Чернігівського кафедрального собору А.Страдомський, протоієрей І.Рклицький, інспектор Чернігівської духовної семінарії Л.Білоусович, учитель цивільної історії у семінарії П.Зарчинський, викладач церковної та біблійної історії Н.Докучаєв²². Пізніше до складу комісії ввійшов священник чернігівської Катерининської

церкви, наглядач місцевого духовного училища І.Кибальчич. Комісія плідно працювала, що підтверджує чимала кількість опублікованих матеріалів із церковної історії Чернігівщини, які пізніше частково (або й повністю) будуть включені до складу «ИСОЧЕ».

Так, на шпальтах часопису «Черниговские епархиальные известия» А.Страдомський оприлюднив доповнення до біографії Антонія Стаховського, чимало матеріалів з історії Чернігівської духовної семінарії²³, начерк історії будівництва семінарських корпусів у 1819–1859 рр., укладений за документами правління Л.Білоусовичем²⁴, ґрунтовний нарис історії заснування Чернігівського колеґіуму та семінарської церкви до 1817 р. Н.Докучаєва²⁵, описи деяких книг із семінарської бібліотеки. Згадані вище матеріали ввійшли до другої книги «ИСОЧЕ» у складі начерку, присвяченого Чернігівській духовній семінарії. Біографічну працю О.Ханенка про Феодосія Углицького²⁶ опубліковано у першій книзі опису²⁷. Привертають увагу ґрунтовна історія ніжинського Благовіщенського монастиря, написана священником Преображенської церкви Ніжина П.Огієвським на основі опрацьованих нових документальних джерел з архіву та бібліотеки цього монастиря²⁸, розвідка Л.Білоусовича про архімандрита Віктора²⁹ (обидві публікації знаходимо у складі опису монастиря у третій книзі «ИСОЧЕ») та опис документів з архівів Ніжина³⁰, укладений П.Огієвським (опубліковано у сьомій книзі у складі начерку про місто Ніжин). Нарис А.Страдомського з історії чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (опис будівництва настоятельських покоїв у 1752 р. та дзвіниці монастиря у 1770–1773 рр. на основі документів із монастирської ризниці)³¹ ввійшов до складу другої книги «ИСОЧЕ», хоча опублікований із зазначенням авторства був лише у 1874 р. Крім того, у 1869 р. та 1872 р. на сторінках часопису активно публікувалися описи міст і сіл Чернігівщини, що пізніше були включені до складу «ИСОЧЕ».

Проаналізувавши активну діяльність зазначеної комісії, постає питання: чи залишилися від неї архівні та рукописні матеріали щодо впорядкування опису єпархії і де вони перебувають? Відповідь дає архівна збірка А.Страдомського, яка, на думку дослідників ХІХ ст., була втрачена. Нещодавно авторові вдалося виявити та ідентифікувати її серед документів фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Архів А.Страдомського складається з декількох десятків начерків і ґрунтовних досліджень, присвячених різним питанням історії Чернігівської єпархії, а також численних копій документів, з яких деякі були оприлюднені, у тому числі і в «ИСОЧЕ».

У зібранні збереглася частина особистого щоденника Андрія Івановича, датованого листопадом 1864 р. – квітнем 1870 р., спираючись на матеріали якого можна частково відтворити епізоди роботи комісії з укладання опису. Серед записів 1864–1866 рр. особливо цікавими є нотатки про зустрічі А.Страдомського з Філаретом та передачу матеріалів і статей (власного авторства), імовірно, для редагування. Наприклад, запис під 14 листопада 1854 р. (цит. мовою оригіналу): «Перед вечерней доставлены мною владыке списки с писем преосвященного Л.Барановича к царевне Софье Алексеевне, о книге И.Галятовского «Боги поганские» и расписка вывезенных из Новгорода-Северского во время самозванца Отрепьева вещей. Владыка позвал меня к себе в кабинет, где я пробыл около получаса, пока позвали на вечерню». Запис від 19 березня 1854 р.: «В 6-м часу был у преосвященного Филарета, доставил ему пять переписанных мною ещё неизданных грамот Лазаря Барановича, одну грамоту Феодосия Углицкого. Беседовали, так продолжалось до окончания звона к утрени. Бездна ума и познания!». Запис

від 19 березня 1865 р.: «Был в Елецком монастыре на Всенощной, которую совершал Филарет. Получил от него воды, а ему поднёс записку мою о писателях духовного звания и их сочинениях, не вошедших в «Обзор». Сказано спасибо!»³².

Окрему групу нотаток та заміток архіву становлять матеріали до церковної історії краю, витяги з літописів (Никонівського, Іпатіївського, Лаврентіївського Чернігівського та Л.Боболинського), нариси історії 22 населених пунктів єпархії, виписки про монастирі з праці Амвросія Орнатського, списки архімандритів та настоятелів, складені на основі документів архіву Чернігівської духовної консисторії (з указівкою року та номера справи), доповнення до відомостей Філарета про церкви Чернігова (Воскресенську, Катерининську, дерев'яну св.Михайла на дитинці, Миколаївську Богоявленську, Стрітенську, Покровську, Воздвиженську та ін.), рукопис начерку історії Чернігівського кафедрального собору (до речі, опублікований в «ИСОЧЕ» без зазначення авторства). Крім того, в архіві знайдено декілька невеликих начерків з історії духовної семінарії та чернігівської друкарні. Наявність у збірці А.Страдомського великої кількості матеріалів, що пізніше були включені до «ИСОЧЕ», указує на активну діяльність останнього у процесі підготовки видання, а, можливо, і керівництво цією важливою для єпархії справою.

У 1865 р. Синод згорнув загальноросійській проект видання історико-статистичних описів єпархій, а в 1868 р. його було остаточно закрито. Із того часу впорядкування та видання відповідних матеріалів залежало лише від наявності в єпархії дослідників, які бажали б узяти на себе цю нележку та відповідальну справу за відсутності фінансування з боку церковної влади. Такими ентузіастами стали А.Страдомський, Є.Пучковський, В.Кизимовський, Ф.Дмитревський, І.Кибальчич, які впродовж 1865–1872 рр. узагальнили матеріали, зібрані комісією для складання опису єпархії³³ та видали під загальною назвою «ИСОЧЕ».

Як відомо, опис було видано через сім років після смерті Філарета. При виданні авторство зазначене не було. Традиція вважати саме Філарета єдиним автором «ИСОЧЕ» була започаткована наприкінці ХІХ ст. біографом архіпастиря І.Листовським, який у відповідній монографії докладно схарактеризував чернігівський період життя та діяльності й навів бібліографію праць ученого³⁴. Логічним підтвердженням Філаретового авторства «ИСОЧЕ» повинно було б стати існування архіву архіпастиря, в якому б зберігалися нотатки до означеної праці. Але, на жаль, доля цієї загадкової збірки до сьогодні залишається нез'ясованою.

На нашу думку, Філарет для своїх наукових досліджень користувався оригіналами документів, до яких він мав необмежений доступ. Опосередковано цю гіпотезу підтверджує рапорт архіваріуса архіву духовної консисторії М.Сербиновича від 27 травня 1867 р., в якому читаємо: «На вашу пропозицію від 22 травня №58 про те, чи в порядку утримується наш архів, що перебуває під моїм віданням, маю честь доповісти, що до прибуття на чернігівську паству покійного преосвященного Філарета всі справи архівні перебували у цілості. А коли цей архіпастир після ревізування архіву угледів, що справи зберігаються багато і без належного ладу, зажадав ветхим архівним справам описи, по яких зробив власноручні навпроти справ (написи – О.Г.). Для знищення і відібрання таких призначив комісію, про що в духовній консисторії є справа, котра й відібрала справи з 1722 по 1850 рр. Вони тепер зберігаються в окремій кімнаті при консисторії»³⁵. Ця інформація підтверджується і у записці секретаря консисторії О.Корнуха

від 1 червня 1867 р.: «Архів консисторії в даний час уже не має колишнього порядку, оскільки справи кожного року розподілено на дві частини, одна призначається для знищення, інша – для зберігання в архіві. При цьому для зразка додаються описи архіву, на яких преосвященний Філарет власноруч написав “до знищення”, “у семінарське правління” і т.д.»³⁶. Імовірно, що деякі справи, які передавалися у правління семінарії, і були використані для «ИСОЧЕ».

Частина архіву та бібліотека Філарета були передані його нащадкам. У щоденнику А.Страдомського знаходимо цікаві записи з цього приводу (цит. мовою оригіналу). Запис від 26 вересня 1866 р.: «Получено из св.Синода два указа о разборе бумаг преосвященного Филарета. Дела покойного архиепископа особенно экономические по обеим монастырям и по собственности его, неразборчивы, запутаны и темны». Запис від 7 серпня 1867 р.: «Наследниками к имуществу, оставшемуся после преосвященного Филарета, признаны Черниговским уездным судом сыновья родного брата его, диакона Василия Григорьевича, священники Иоанн и Дмитрий Гумилевские и Григорий Малиевский. Кроме их заявили ещё свои права жена заштатного священника Ивана Белоусова, Анисия Васильевна, урождённая Гумилевская, так же священник Александр и сестра его Любовь Орловские. Но они не указаны судом в числе оных». Запис від 19 березня 1868 р.: «Утром выдавал по указу консистории некоторые вещи из имущества покойного Филарета наследникам его». Запис від 7–8 травня 1868 р.: «Занимался с профессором семинарии А.Розовым и наставником Фёдором Дмитриевским передачей в семинарию книг собственной библиотеки архиепископа черниговского Филарета, пожертвованной наследниками его в семинарию. Одна перекладка их из ящиков в ящик продолжалась два дня сряду без отдыха. Всех ящиков передано девятнадцать. Есть много редких и дорогих книг».

Доля бібліотеки архієпископа склалася трагічно. Після передачі до семінарської книгозбірні 2000 найменувань книг³⁷ відомий історик, викладач семінарії М.Лілеєв уклав окремий каталог³⁸. Але до сьогодення зібрання не збереглося, загинувши 1941 р. у полум'ї пожежі під час бомбардування Чернігова німецькою авіацією.

Доля безцінного архіву, котрий зібрав учений при підготовці своїх наукових досліджень, маловідома. Значна його частина вважається втраченою. Після смерті архієпископа у вересні 1866 р., згідно з розпорядженням Синоду, було створено комісію для розбору паперів, опису майна преосвященного Філарета та ревізії архієрейського дому, членами якої стали А.Страдомський, Є.Пучковський, В.Кизимовський, Ф.Дмитревський³⁹. Саме у руках цих людей і залишилися деякі рукописи з власного зібрання Філарета, а також оригінали документів, що були вилучені з архіву Чернігівської духовної консисторії для підготовки опису єпархії, які пізніше були передані від згаданих осіб до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Так, у 1874 р. вчитель семінарії Ф.Дмитревський, який був племінником Філарета⁴⁰, передав у музей при КДА двадцять шість рукописів і один стародрук із бібліотеки архієпископа⁴¹. Із них лише «Сборник слов и некоторых сочинений св.Дмитрия Ростовского и Стефана Яворского, перепис. 1788 г. №1439» безпосередньо стосується церковної історії Чернігівщини. Він же між 1875 та 1877 рр. передав до музею зі складу бібліотеки Філарета ще чотири одиниці: рукописний збірник творів св.Дмитра Ростовського та С.Яворського з власноручно складеним Філаретом змістом (№296), Мінею руським святим XVI ст. (№382), Стоглав XVIII ст. (№403), Збірник слів

та житій XVII ст. (№517)⁴². У 1899 р. від нього надійшли ще дві пам'ятки⁴³: копія середини XIX ст. з рукопису 1743 р. «Казанская иерархия» архімандрита Платона Любарського (№853) та шістнадцять рукописних зошитів автобіографії Фотія Спаського 1829–1838 рр. (№854)⁴⁴.

До церковно-археологічного музею при КДА впродовж другої половини XIX ст. передавалося ще понад десяток рукописних збірок та оригінальних документів, що безпосередньо стосувалися церковної історії Чернігівщини та частково або повністю були опубліковані в «ИСОЧЕ». Але які з них належали до архівної колекції Філарета, а які – до матеріалів комісії з укладання опису епархії можна встановити лише за безпосередніми згадками тих чи інших документів серед рукописів архіву Філарета. Тож частиною його архіву можна вважати й оригінали документів, переданих священником Катерининської церкви міста Чернігова, редактором «Черниговских епархиальных известий» І.Кибальчичем, а саме духовний заповіт Григорія Марковича, датований 1685 р. (№378)⁴⁵, текст послання патріарха Фотія до графині А.Орлової-Чесменської 1820 р. (№496)⁴⁶, опис мандрівки ієромонахів Рихлівського монастиря у 1722 р. до Константинополя (№514) тощо.

Інша частина переданих до церковно-археологічної комісії документів – це, умовно кажучи, архів комісії з упорядкування опису епархії: копії указів чернігівських єпископів за 1722–1800 рр. (№238), укази Ічнянської протопопії за 1720–1801 рр. (№289), історичний нарис про Миколаївський храм міста Козельця, складений 1861 р. священником А.Стариновським (№377; подарований Т.Кибальчичем), двадцять ставлених грамот та документів з історії Чернігівської епархії XVII–XVIII ст. (№408; дарувальника не зазначено, є лише запис «из Чернигова»), описи майна чернігівських монастирів 1786 р. (№472), збірка документів XVII–XVIII ст. чернігівського Троїцького монастиря (№476).

Невелика кількість пам'яток з архіву Філарета у 1908 р. була розшукана К.Карпинським та включена до складу колекції Чернігівського єпархіального древлєсховища (ЧЕД)⁴⁷. Можна припустити, що документи з фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.Тарновського потрапили туди з колекції ЧЕД, а саме листування Філарета з В.Тарновським і Л.Глібовим та офіційні папери⁴⁸.

Наведені вище факти підтверджують, що помилково віднесене до монографічних праць архієпископа Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» є плодом колективних і тривалих (понад двадцять років, 1850–1874 рр.) зусиль знаних дослідників місцевої церковної старовини, викладачів навчальних закладів, духівництва епархії тощо. Безпосередній внесок архієпископа Філарета, як видається, полягав в організаційній та редакторській сферах. Звинувачення у розкраданні членами комісії, уповноваженої описати архів архієпископа, паперів Філарета є безпідставними, адже переважна їх частина (згідно з підрахунками автора – 48 із 50 зазначених у власноруч складеному каталозі Філарета) впродовж 1874–1890-х рр. була передана до церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Крім того, слід звернути увагу, що переважна більшість архівної колекції Філарета була зібрана ще до його призначення на чернігівську кафедру і не використовувалась при підготовці «ИСОЧЕ». Натомість, імовірно, існувала ще одна архівна збірка комісії, що укладала опис уже після смерті Філарета, залишки якої можуть бути ідентифіковані у документах із колекції церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та в особистих архівах згаданих вище членів комісії.

Підсумовуючи, слід визнати, що до сьогодні історія укладання семи-томної енциклопедії церковної старовини Чернігівщини – «Історико-статистического описання Черниговской епархии» – є малодослідженою сторінкою церковно-історичних студій, яка потребує пильної уваги та подальшого ретельного вивчення.

¹ *Константинович Н.* Заметки о трудах архиепископа Филарета Гумилевского по описанию Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Кн.2. – Вып.5/6. – С.27–35.

² Киевская старина. – 1883. – №3. – С.657–658.

³ Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. – Москва, 1995. – Т.3. – С.113–114; Русский биографический словарь (репринт издания 1901 г.). – Москва, 1999. – С.81; *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916: Сводный каталог и указатель содержания. – Санкт-Петербург, 2007. – С.30.

⁴ *Тарасенко О.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 36 с.; *Сластен А., протоіерей.* Жизнь и деятельность архиепископа черниговского и нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении: Дисс. ... канд. богословия. – К., 2004.

⁵ *Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф.* До питання про авторство «Історико-статистического описання Черниговской епархии» // Україна і Росія в панорамі століть: Зб. наук. праць на пошану проф. К.М.Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.195–206.

⁶ *Раздорский А.И.* Указ. соч.

⁷ Записка директора духовно-учебного управления при Синоде А.И.Карасевского «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.4. – С.579.

⁸ Определение Синода о составлении церковно-исторического и статистического описания епархий // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.4. – С.581.

⁹ Донесение архиепископа Павла (Подлипского) в Синод от 24 ноября 1850 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.644.

¹⁰ Донесение архиепископа Павла в Синод от 31 января 1852 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.644–645.

¹¹ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №31; 1856. – №25–26, 29, 40, 45, 51–52; 1857. – №2, 9, 36; 1858. – №25–27, 35–39.

¹² *Никодим, иеромонах.* Начало Черниговской епархии после междухиерейства // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – №40; *Его же.* Епископы черниговские и Новгородка-Северского // Там же. – 1855. – №41/45; *Его же.* Антоний Стаховский, архиепископ черниговский, новгород-северский и всего Севера // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №17. – С.129–131; *Его же.* Описание черниговской иерархии // Там же. – 1856. – №26–28; *Его же.* Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Там же. – 1858. – №42–47.

¹³ Листи Н.Алешковського до О.Шишацького-Ілліча // Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУ.ІР). – Ф.63. – №3/4. – С.91–95.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Никодим, иеромонах.* О грамотах, хранящихся в ризнице Черниговского архиерейского дома // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №6. – С.39–43; №7. – С.48–51; також окрема відбитка (Чернигов, 1856. – 12 с.).

¹⁶ Донесение архиепископа Павла в Синод от 13 января 1859 г. // *Раздорский А.И.* Указ. соч. – Прил.5. – С.647.

¹⁷ *Белоусович Л.* Николаевский Крупицкий батурицкий монастырь. – Чернигов, 1859. – 50 с.

¹⁸ *Шугаевский С.* Историческое описание Пятницкой церкви г.Чернигова. 1858 г. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського (далі – ЧОІМ). – Фонди. – Спр. Ал-500. – 89 арк.

¹⁹ Костянский монастырь // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №51–52; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.4. – С.189–197.

²⁰ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854.

²¹ *Базилевич И.* Местечко Александровка Сосницкого уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №12–14; *Бугославский Ф.* Село Каменка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1854. – №40; *Его же.* Село Ображеевка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1856. – №21; *Его же.* Село Юриновка Новгород-Северского уезда // Там же. – 1855. – №19–21, 26; *Корицкий Л.* Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м.Любече // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №37; *Стефановский Т.* О могилах и курганах близ села Плоского Нежинского уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – №48; *Танский И.* Краткие исторические и статистические сведения о селе Орловке Глуховского уезда // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – №32; *Его же.* Краткое описание местечка Ямполья // Там же. – 1854. – №46; *Его же.* Село Синин Стародубского уезда // Там же. – 1855. – №14; *Его же.* Село Стахорщина Новгород-Северского уезда. Село Бобрики Стародубского уезда // Там же. – 1858. – №12.

²² Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Ф.814. – Оп.1. – Д.50. – Л.289–289 об.

²³ *Страдомский А.* Переписка префектов Черниговского коллегиума, иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской академии иеромонаха Георгия Конисского об учение коллегиума Петре Минце // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1866. – 15 ноября. – С.705–722; Окружная грамота епископа черниговского Иродиона Жураковского о сборе с церковью Черниговской епархии денег на содержание учеников семинарии // Там же. – 1866. – 1 декабря. – С.786–788; Из семинарской старины // Там же. – 1867. – 15 января; *Его же.* Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времён основания её до настоящего времени // Там же. – 1867. – 15 июня. – С.437–443.

²⁴ *Белюсович Л.* Для истории Черниговской духовной семинарии. (Построение новых зданий) // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1866. – 1 ноября, 15 ноября, 1 декабря;

²⁵ *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1870. – №14–16, 20; 1871. – №1–2; *Его же.* История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Там же. – 1871. – №12–13.

²⁶ *Ханенко А.* Святитель Феодосий Углицкий: Историко-биографический очерк // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1868. – №11–12; 1871. – №11–14.

²⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.1. – С.49–63.

²⁸ Историчний опис ніжинського Благовіщенського монастиря, складений свящ. П.Огієвським, було відредаговано Л.Білоусовичем та надруковано під його прізвищем: *Белюсович Л.* Нежинський Благовіщенський второкласний монастирь, называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 1 октября, 15 октября, 1 ноября, 15 декабря; 1868. – №3 (про це див.: Лист П.Огієвського до О.Шишацького-Іллїча // НБУ. ІР. – Ф.63. – №99. – Арк.1; *Хойнацкий А.* Очерк истории Нежинского мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1882. – №31. – С.651.

²⁹ *Белюсович Л.* Архимандрит Виктор, настоятель нежинского Благовещенского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 15 марта, 1 апреля.

³⁰ Список подлинных жалованных грамот городу Нежину с 1650–1777 гг., хранящихся при Нежинской городской думе. Составлен П.Огієвським // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1867. – 1 июля, 15 сентября.

- ³¹ Страдомский А. О черниговском Троицко-Ильинском монастыре // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1874. – №21.
- ³² [Дневник А.И.Страдомского] // НБУ.ІР. – Ф.160. – Спр.837. – Арк.55–89.
- ³³ К्लीровая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.679. – Оп.2. – Спр.4947. – Арк.6–7, 12–13.
- ³⁴ Листовский И.С. Филарет архиепископ черниговский. – Чернигов, 1894. – С.359–360.
- ³⁵ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 5145 – Арк. 10 зв. – 11.
- ³⁶ Там само. – Арк.8–10.
- ³⁷ Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1868. – № 12. – С. 545 – 546.
- ³⁸ Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1875. – № 6. – С. 179 – 183.
- ³⁹ К्लीровая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. – Арк.6–7, 12–13.
- ⁴⁰ Фёдор Иванович Дмитриевский. Некролог // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1907. – №4. – С.139–142.
- ⁴¹ Докладный список див.: Предисловие к издаваемому каталогу книг преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1875. – №6. – С.181–182.
- ⁴² Петров Н. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875. – Вып.І-ІІ. – С.299, 369, 380, 451.
- ⁴³ Список рукописей, принадлежащих церковно-археологическому музею при Императорской киевской духовной академии // НБУ.ІР. – Ф.225. – №585. – Арк.102.
- ⁴⁴ У щоденнику А.Страдомський згадує цей рукопис у складі бібліотеки Филарета (Гумілевського) (див.: НБУ.ІР. – Ф.160. – №837. – Арк.85 зв.).
- ⁴⁵ Є підстави вважати, що після смерті О.Марковича деякі його рукописи, а саме «Історія Гамаліївського монастиря», та документи з родинного архіву потрапили до Филарета (Гумілевського). Підтвердженням тісних наукових контактів останнього з О.Марковичем є спільний проект заснування у Чернігові церковно-історичного товариства, підписаний ними (див.: Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – С.172; Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – №14. – С.512–514).
- ⁴⁶ У щоденнику А.Страдомський згадує цей рукопис у складі бібліотеки Филарета (Гумілевського) (див.: НБУ.ІР. – Ф.160. – №837. – Арк.85 зв.).
- ⁴⁷ Дроздов В. Учреждение Черниговского епархиального древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1908. – №14/15. – С.518.
- ⁴⁸ ЧОІМ. – Фонди. – Спр. Ал-504, Ад-1933, Фч-2157.

Till the nowadays Chernihiv diocese description creation history was studied episodically. Her reproduction will gave a chance to specify the authorship of certain parts, call the names of the organizers, publishers and editors of the 7-volume description, that is already more than 135 years to be the foundation for research, not only ecclesiastical history of Chernihiv, but generally all regional movement.